

УДК [392: 638.1](=161.2)

ОБРЯДОВІ АСПЕКТИ УКРАЇНСЬКОГО БДЖІЛЬНИЦТВА В ПУБЛІКАЦІЯХ ЗАРУБІЖНИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ЕТНОГРАФІВ

Уляна МОВНА

*Інститут народознавства Національної академії наук України,
пл. Ринок, 10, Львів, 79000, e-mail: inst@ethnolog.lviv.ua
Відділ історичної етнології*

У повідомленні аналізується творчий доробок етнографів – представників зарубіжної Слов'янщини середини ХІХ–початку ХХІ ст. – щодо висвітлення обрядових аспектів українського бджільництва. Наукові зацікавлення авторів реалізувалися головню у вигляді принагідних нотаток і тематичних вкраплень у дослідницьке тло публікацій іншої тематичної спрямованості й меншою мірою – у вигляді профільних аналітичних розвідок чи тематичних блоків індивідуальних монографій. Попри накопичення цінного емпіричного джерельного матеріалу, якісні показники студіювання бджільництва як феномену української обрядової культури є значно скромнішими (теоретичні напрацювання російських учених О.Афанасьєва, П.Богатирьова, Д.Зеленіна, О.Гури).

Ключові слова: українське бджільництво, обрядові аспекти, етнографи, слов'янський, публікації.

Майже до середини ХІХ ст. бджільництво як явище української духовної культури залишалось практично terra incognita як для вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Лише з кінця 50-х років розпочався процес поступової і довготривалої концентрації спочатку фрагментарних, а згодом більш чи менш розлогих відомостей, що торкалися окремих компонентів світоглядно-обрядового комплексу традиційного бджільництва українців. Спочатку це були публікації з характеристикою різних аспектів матеріальної і духовної культури, описи окремих етнографічних районів чи всієї України, в які впліталась уривчаста інформація із досліджуваної тематики.

Витоки наукового зацікавлення народознавчими студіями обрядового контексту бджільництва, наслідком якого став тривалий процес нагромадження джерельного фактажу (у той час переважно у вигляді розрізнених та поодиноких повідомлень), у представників слов'янських етносів сягають початку ХІХ ст. Так, перші скупі факти про окремі календарні та оказіональні пасічніцькі ритуали бойків з авторськими аналітичними припущеннями щодо їх семантики викладено у монографії польського етнографа І.Любич-Червінського¹.

Певне поживлення збирацької роботи спостерігається вже з середини ХІХ ст., однак опубліковані результати її здебільшого мали фрагментарний характер. В етнографічних

¹ *Lubicz-Czerwiński I. Okolica Za-Dniestrską między Stryjem i Lomnicą. Lwów, 1811. S.198–199, 205.*

статтях та працях більшого формату почали з'являтися невеликі інформативні вкраплення, що стосувалися деяких питань духовного виміру бджільництва. Так, фольклорну нотатку з царини бджільництва (оповідку про пасічника-знахаря, що володів езотеричними вміннями) навів у монографії “Український народ” уродженець Київщини, польський письменник та етнограф А.Марцінковський, відомий під псевдонімом Антон Новосельський². Паралельно відбувалося поступове і вже більш тематично цілеспрямоване накопичення фактологічного матеріалу, що висвітлював різні грані народної світоглядної традиції, пов'язаної зі сферою бджільництва, зокрема, зростало зацікавлення тогочасних етнографів пасічницькою обрядовістю в контексті святкування Різдва. Так, на розповсюдженість на Поділлі звичаю підкидання кути до стелі³ вказав польський дослідник В.Завадський в одній із подач великого етнографічного циклу “Образи Червоної Русі”.

На той час припадають і перші спроби теоретичних узагальнень окремих сегментів досліджуваного об'єкта, здійснені в річці пануючої міфологічної теорії⁴. Своє головне завдання представники цього наукового напрямку вбачали у відтворенні символічного змісту міфів на основі етимологічних співставлень у межах індоєвропейської мовної та міфологічної спільності. Вони намагались виявити земні корені міфу (уособлення й обожнення атмосферних явищ, небесних світил), тобто, описати його зміст у термінах солярних та метеорологічних явищ. Оцінюючи досягнення міфологічної школи з сучасних позицій, доречно зазначити, що при всіх її недоліках це була перша серйозна спроба реконструкції міфу з залученням лінгвістичних даних, а виявлений солярно-міфологічний пласт символів вважається нині одним із важливих міфологічних кодів.

Що стосується духовної культури бджільництва, то українські етнографічні реалії, зокрема народні погляди на бджолу як священну комаху, як втілення людської душі, окремі пасічницькі замовляння зі звертанням до святих угодників Зосима і Саватія як опікунів “Божих комах” у православній традиції, символіка меду у весільному ритуалі висвітлені й науково обґрунтовані у тритомній праці російського міфолога, прихильника міфологічної концепції походження бджіл О.Афанасьєва⁵. Він доводив, що бджоли є уособленням блискавки, а “поетичне уподібнення блискавиць з бджолами виникло із наступних зближень: легкокрила бджола, наділена від природи гострим жалом, нагадує цією ознакою блискавку, що летить і вціляє; вона наділяє смертних солодкими щільниками точнісінько так, як блискавки провокують падіння на землю небесного меду дощів”.

У 70–80-ті роки ХІХ ст. відбувалося подальше розширення тематичного спектру відомостей стосовно духовної парадигми українського пасічництва. Жвавий інтерес польських дослідників надалі викликали звичаї, яких дотримувалися українські пасічники в контексті різдвяно-новорічної обрядовості. Це, зокрема, засвідчує нотатка святвечірніх ворожінь з Покуття за підкинутою до стелі кутею у праці польського етнографа-регіоналіста Л.Вайгеля⁶. Зацікавлення представників польської етнографії викликали й пов'язані з бджільництвом ритуали та замовляння українців. Народні погляди волинян на бджолу, обряди, виконувані у випадку смерті пасічника, рекомендації щодо успішного утримання бджіл у пасіці, способи зваблення чужих комах, тлумачення їх появи у снах стали об'єктами зацікавлення у профільній статті відомого репрезентанта польської етнографічної науки

² Nowosielski A. Lud ukraiński. Wilno, 1857. T.2. S.101–103.

³ Zawadzki W. Obrazy Rusi Czerwonej // Tygodnik Ilustrowany. 1864. T.9. № 231. S.78.

⁴ Детальніше див.: Токарев С.А. Мифологическая школа // Этнография и смежные дисциплины. Этнографические субдисциплины. Школы и направления. Методы. Москва, 1988. С.124; Байбурич А.К. Мифология // Народные знания. Фольклор. Народное искусство. Москва, 1991. С.80–81; Давидюк В. Мифологічна школа // Українська фольклористика. Словник-довідник / Укл. М.Чорнописького. Тернопіль, 2008. С.252.

⁵ Афанасьев А. Поэтические воззрения славян на природу. Т.1–3. Москва, 1865–1869.

⁶ Waigiel L. Rys miasta Kolomyi. Kolomya, 1877. S.85.

З.Глогера⁷. Увагу ще одного уродженця Київщини, знавця історії й народних звичаїв українців Е.Рулікowsького привернули замовляння для бджіл, які він виклав у своїх “Етнографічних записках з України”⁸. Зафіксований у попереднє десятиліття звичай підкидання куті до стелі на Святвечір в українців, що мало забезпечити активне роїння бджіл, отримання багатого медового взятку (цього разу з Бібречького повіту на Львівщині) у 80-х роках ХІХ ст. записав дослідник етнографічної тематики Б.Густавіч⁹. Він також проявив інтерес до оказіональної пасічницької обрядовості, зокрема магічних дій задля успішного ведення пасіки, практикованих на Поділлі¹⁰. Певні відомості про різдвяну пасічницьку звичаєвість та ритуальне значення меду в похоронних обрядах українців містять фундаментальна праця О.Кольберга “Покуття”¹¹. Характеризуючи обряди, що виконувалися пасічниками на Святвечір, автор підкреслював їх однотипність (підкидання куті до стелі), попри розмаїття окремих деталей та функціональну спрямованість на збереження бджіл й отримання великої кількості меду. Стислу інформацію про традицію “злучування” свічок під час проведення весільного обряду на Поліссі подав місцевий краєзнавець А.Брикчинський¹².

Символічне значення меду в контексті української весільної обрядовості вперше потрапило у поле зору польських етнографів у 70-х роках ХІХ–на початку ХХ ст. Так, ритуальну роль меду у весільному обряді гуцулів відзначили В.Завадський¹³ (1873) і Л.Вайгель¹⁴ (1887), а поліщуків та волинян – О.Кольберг¹⁵ (1889, 1907).

У 90-х роках фактологічний багаж української етнографічної науки поповнився автентичними польовими матеріалами з Карпат і Прикарпаття. Польський дослідник-регіоналіст К.Мрочко¹⁶ та відомий чеський етнограф Ф.Ржегорж¹⁷ на сторінках своєї праці оприлюднили відомості з царини народних уявлень про бджіл, знакової функціональності продуктів бджільництва у річний (Святвечір, Йордан, Стрігнення) та родинній (похоронній) обрядовості, пасічницьких звичаїв календарного циклу (Теплого Олексі), дівочих ворожін з медом та воском напередодні Різдва й св. Андрія. Накопичені впродовж цього періоду відомості дають підстави судити про різноманітні аспекти сприйняття бджіл у народній традиції, проливають світло на семантику меду в ритуалах “переходу”, зміст деяких пасічницьких обрядів календарного кола мешканців Покуття, Бойківщини та Лемківщини.

Настання ХХ ст. ознаменувалося появою та подальшим кількісним зростанням профільних публікацій переважно фактологічного характеру, присвячених пасічницькій обрядовості українців. Так, 1901 р. Е.Маєвський¹⁸ зробив спробу визначити місце бджоли у народній традиції поляків та представників інших етносів, що проживали на підвладних Польщі землях (трактованих автором як “наш люд”). Стаття містить наро-

⁷ Gloger Z. Przesady pszczolarskie, myśliwskie i rolnicze // Biblioteka Warszawska. 1876. T.4. Serya V. Zesz. 12. S.552–555.

⁸ Rulikowski E. Zapiski etnograficzne z Ukrainy // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. Kraków, 1879. T.3. S.115–118.

⁹ Gustawicz B. Podania, przesady, gadki i nazwy ludowe w dziedzinie przyrody. Cz. 2. Rośliny. Kraków, 1882. S.101–102.

¹⁰ Gustawicz B. Podania, przesady, gadki i nazwy ludowe w dziedzinie przyrody // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. Kraków, 1881. T.5. S.157–158.

¹¹ Kolberg O. Pokucie. Obraz etnograficzny. Kraków, 1882. T.1. S.82–86, 129, 203, 217–219.

¹² Brykczynski A. Zapiski etnograficzne z Polesia Wolyńskiego // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. Kraków, 1888. T.12. S.88–89.

¹³ Zawadzki W. Huculi. Szkic etnograficzny // Klosy. 1873. № 430. S.205–206.

¹⁴ Waigiel L. O Huculach. Zarys etnograficzny. Kraków, 1887. S.19.

¹⁵ Kolberg O. Zwyczaje i obrzędy weselne z Polesia // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. Kraków, 1889. T.8. S.210, 213–214; Kolberg O. Wolyń. Obrzędy, melodye, pieśni. Kraków, 1907. S.13.

¹⁶ Mroczko K.F. Śniatyńszczyzna // Przewodnik Naukowy i Literacki. 1897. T. 25. S.298, 593.

¹⁷ Řehoř F. Kalendářik z národního života Bojkův // Zlata Praha. 1895. S.535, 543, 559; Řehoř F. Kalendářik z národního života Lemkův // ČČM. 1897. Sv.4. S.358.

¹⁸ Majewski E. Pszczola w pojęciach i praktykach ludu naszego // Wisła. 1901. T.15. S.424–435.

дознавчий фактаж, зокрема український, згрупований у дві частини: “Роль у народних переказах, уявленнях та віруваннях” (опільська легенда про походження бджіл, народні погляди та вірування холмщаків про комаху) і “Роль у різних практиках” (оказіональні пасічницькі магичні дії, пересуди, чари, поширені в окремих місцевостях Поділля, Середньої Наддніпрянщини, Холмщини).

З часом польовий етнографічний матеріал з різних ділянок духовно-світоглядного комплексу українського пасічництва кількісно накопичувався. Цікавим висвітленням багатьох аспектів народного розуміння духовно-світоглядного феномену бджільництва (народно-юридичних поглядів на бджіл та володіння ними, символічної ролі меду у весільному та похоронному церемоніалі, календарній звичаєвості, деяких каузальних обрядів лемків, гуцулів та бойків) відзначаються праці польських етнографів В.Сарни¹⁹ і Ю.Шнайдера²⁰. Окремі світоглядні округлини розсіпані у польській профільній періодиці, зокрема на сторінках львівського часопису “Bartnik Postępowy” (1874–1925).

У 20–30-х роках ХХ ст. російські етнографи П.Богатирьов²¹ та Д.Зеленін²² у ґрунтовних статтях аналітичного спрямування підбили теоретичні підсумки польових досліджень багатьох компонентів усієї палітри української обрядової культури. Перший із них, дошукуючись витоків функціональної спрямованості різноманітних календарних і родинних обрядодій та вірувань мешканців Закарпаття, розкрив семантику окремих пов’язаних із пасічництвом звичаїв, зокрема виконуваних на Різдво й Благовіщення, а також народних уявлень про душу в іпостасі бджоли, весільного частування молодих медом, його ритуальної ролі під час святвечірньої трапези, святочного ворожіння за прилиплою до стелі кутею, місця воскових свічок-трійць у йорданському водосвятті. Д.Зеленін, вибудовуючи концепцію ритуальних заборон, що існували в народів Східної Європи та Північної Азії (з розглядом історичних коренів вербальних табу), опирався на дані різних етнічних традицій, у тому числі на український фактологічний матеріал зі сфери бджолярської обрядовості. У теоретичне річище своїх напрацювань він помістив деякі характерні для вітчизняних пасічників світоглядні уявлення та практики (розуміння бджолами людської мови, вітання їх з нагоди свят і повідомлення про смерть господаря, феномен ритуальної крадіжки комах).

Міжвоєнне двадцятиріччя відзначається активною збирацькою роботою, результатом якої стали наукові узагальнення відомих польських етнографів А.Фішера²³, К.Мошинського²⁴, Г.Бігеляйзена²⁵, Я.Фальковського²⁶. Вони розшукують і знаходять сліди давнього пошанування бджоли, розкривають традиційні народні погляди на комаху (статус сакральної істоти, заборона крадіжок), встановлюють обрядові регламентації поведінки господаря з бджолами та виготовлення для них домівок-вуликів, фіксують пасічницькі замовляння, звичаї, пов’язані зі смертю пасічника, ритуальну функціональність меду і воску в родильній, весільній та календарній обрядовості й похоронній обрядовій практиці, okazіональних звичаях, що побутували в українців різних етнографічних районів

¹⁹ Sarna W. Opis powiatu Jasielskiego. Jasło, 1908. S.63, 66, 155.

²⁰ Schnaider J. Z kraju Huculów. Materiały etnograficzne. Lwów, 1899. S.24; Schnaider J. Lud peczenizyński. Szkic etnograficzny // Lud. 1907. S.21, 28, 105–107; Schnaider J. Z życia górali nadlornickich // Lud. 1911. S.138; 1912. S.200.

²¹ Богатырев П.Г. Магические действия, обряды и верования Закарпатья // Богатырев П.Г. Вопросы теории народного искусства. Москва, 1971. С.201–208, 217–218, 225, 258–259.

²² Зеленін Д.К. Табу слов у народів восточної Європи і северної Азії // Сборник МАЭ. Ленинград, 1929. Т.8. С.11, 17, 85, 87, 140.

²³ Fischer A. Zwyczaje pogrzebowe ludu polskiego. Lwów, 1921; Fischer A. Rusini. Lwów–Warszawa–Kraków, 1928. S.109, 113.

²⁴ Moszyński K. Polesie wschodnie. Warszawa, 1928. S.64–65, 146–147, 151–152, 164, 183, 188, 190, 197, 206.

²⁵ Biegeleisen H. U kółbki. Przed ołtarzem. Nad mogiłą. Lwów, 1929. S.409; Biegeleisen H. Wesele. Lwów, 1937. S.179, 225; Biegeleisen H. Śmierć w obrzędach, zwyczajach i wierzeniach ludu polskiego. Warszawa, b. r.

²⁶ Falkowski J. Zachodnie pogranicze Huculszczyzny. Lwów, 1937. S.123, 126, 130–131; Falkowski J. Północno-wschodnie pogranicze Huculszczyzny. Lwów, 1938. S.56.

(Східне Полісся, Гуцульщина, гуцульсько-бойківське суміжжя) та історико-географічних областей (Східна Галичина).

У період панування комуністичної ідеології в країнах Центральної та Східної Європи (Польща, Чехословаччина, Російська федерація в складі СРСР) духовна спадщина бджільництва українців опинилась серед тих пластів традиційної обрядової культури, що перебували на узбіччі дослідницьких інтересів етнографів; переважно нею цікавились представники української меншини цих країн. Відповідно, проблематика, що вважалась периферійною, розроблялася не у формі аналітичних досліджень, а у вигляді принагідної фіксації окремих пов'язаних з пасічництвом звичаїв та обрядів українців у контексті вирішення інших наукових проблем. Так, невідомий дописувач варшавської української газети "Наше слово"²⁷, подаючи низку каузальних обрядів з Лемківщини, повідомив про ритуальні правила вибору місця для закладення майбутньої пасіки. М.Шмайда²⁸ у розвідці про обрядовість лемків навів деякі їх пасічницькі повір'я та звичаї. В.Гривна²⁹ у монографії, присвяченій народній звичаєвості лемківської місцевості Маковиця, описав окремі звичаї її мешканців-пасічників, практиковані на Різдво. Російська дослідниця С.Толстая³⁰ у 1986 р. спеціально дослідила ритуальні функції стрітенської та пасхальної свічок на Поліссі й окреслила їх ареал поширення.

Лише після проголошення Україною незалежності спостерігається певне пожвавлення на полі етнологічних студій духовного пласту бджільництва, яке, зосібна, виявилось у публікації доробку українських дослідників Словаччини (праці М.Шмайди³¹ та М.Сополиги³²). У фокусі наукового інтересу першого з них перебувають окремі пасічницькі обряди, інкрустовані у живу тканину лемківського народного календаря. М.Сополига, розглядаючи одну із граней творчості відомого українського мовознавця Словаччини В.Латти як дослідника бджільництва лемків, опублікував польові матеріали вченого із архіву Музею української культури у Свиднику, зібрані ним у с. Пчолинне Гуменського округу. Серед них – кілька народних повір'їв про бджіл.

Наприкінці ХХ–на початку ХХІ ст. активізували дослідження українських пасічницьких обрядових реалій і сусіди-росіяни. Використавши (поряд з іншими) дані української етнічної традиції, зокрема поліської, слов'янський концепт бджоли як сакральної істоти ґрунтовно розглянув російський етнолінгвіст О.Гура³³. Мозаїчні пасічницькі вкраплення обрядового характеру присутні у відповідних тематичних нішах цілісної структури поліського народного календаря, реконструйованого провідним вченим московської етнолінгвістичної школи С.Толстою³⁴.

Розглянувши наукові пошуки та знахідки середини ХІХ–початку ХХІ ст., можна цілком переконливо стверджувати, що українська пасічницька обрядовість привернула до себе увагу багатьох поколінь іноземних етнографів-слов'ян. Протягом досліджуваного періоду етнографічний пошук у цій царині вівся з різним ступенем інтенсивності, причому перед у ньому на різних хронологічних відтинках вели польські (середина ХІХ–початок ХХ ст.) та російські (20–30-ті роки ХХ ст., кінець ХХ–початок ХХІ ст.) вчені. Реалізація наукових зацікавлень зарубіжних дослідників – представників Слов'янщини відбувалася головню у вигляді принагідних нотаток і поодиноких вкраплень у дослідницьке тло статей та монографій іншої тематичної спрямованості й

²⁷ Пасічничі забобони і досвід в Короснянщині // Наше Слово. 1961. № 49. С.5.

²⁸ Шмайда М. Повір'я та звичаї // Дукля. 1964. № 3. С.106–107.

²⁹ Гривна В. Народні звичаї Маковиці. Пряшів, 1973. С.152.

³⁰ Толстая С.М. Сретенская и четверговая свечи // Славянский и балканский фольклор. Духовная культура Польесья на общеславянском фоне. Москва, 1986. С.27–30.

³¹ Шмайда М. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. Пряшів, 1992. Т.1. С.146–148, 212–213.

³² Сополига М. Етнографічна спадщина В.П.Латти. III. Бджільництво // Науковий збірник МУК у Свиднику. Пряшів, 1994. Т. 19. С.118–119.

³³ Пчела, шмель, оса // Гура А. Символика животных в славянской народной традиции. Москва, 1997. С.448–486.

³⁴ Толстая С. Полесский народный календарь. Москва, 2005.

меншою мірою у вигляді профільних аналітичних розвідок чи тематичних блоків індивідуальних монографій. Загалом накопичено доволі багато емпіричного джерельного матеріалу (звісно, доволі різного за обсягом, повнотою фіксації явищ, інформативною новизною, кутом розгляду), що вимагає подальшої систематизації та ретельного аналізу; попри це, він є цінною фактологічною базою для сучасних дослідників. Якісні показники студіювання бджільництва як феномену української обрядової культури виявляють значно скромніші результати (теоретичні напрацювання російських дослідників О.Афанасьєва, П.Богатирьова, Д.Зеленіна, О.Гури). Творчий здобуток слов'янських народознавців далеко не вичерпує внутрішнього ресурсу задекларованої проблематики (розкриття національної специфіки традиційних уявлень, вірувань, звичаїв та обрядів українських бджолярів, візії бджільництва як феномену української обрядової культури, його універсального загальнокультурного значення). А отже, відкривається широке поле для майбутніх досліджень, перспектива плідної наукової роботи.

THE RITUAL ASPECTS OF UKRAINIAN BEEKEEPING IN THE PUBLICATIONS OF FOREIGN SLAVIC ETHNOGRAPHERS

Ulyana MOVNA

*Institute of Ethnology of Ukrainian National Academy of Science
10, Rynok sq., L'viv, 79000, e-mail: inst@ethnolog.lviv.ua
Department of Historical Ethnology*

The article deals with analyses academic achievements of ethnographers who represented foreign Slavic culture from the middle of XIX to the beginning of XXI centuries, describes ritual aspects of Ukrainian beekeeping. According to the article over the period in question ethnographical research in this field was conducted with a different degree of intensity. Scientific interests of the authors were implemented mainly though occasional notes and topical inclusions in the research background of publications on other probes and less in the form of relevant analytical research or thematic sections of individual monographs. The research revealed an array of valuable empirical source material that requires further systematization and thorough scientific analysis. The results of qualitative indicators of studying beekeeping as a phenomenon of Ukrainian ritual culture (theoretical achievements of Russian scientists O.Afanasiev, P.Bogatiriov, D.Zelenin, O.Gura) are much more modest.

Key words: Ukrainian beekeeping, ritual aspects, ethnographers, Slavic, publications, middle of XIX–beginning of XXI centuries.

**ОБРЯДОВЫЕ АСПЕКТЫ УКРАИНСКОГО
ПЧЕЛОВОДСТВА В ПУБЛИКАЦИЯХ ЗАРУБЕЖНЫХ
СЛАВЯНСКИХ ЭТНОГРАФОВ**

Уляна МОВНА

*Институт народоведения Национальной академии наук Украины
пл. Рынок, 10, Львов, 79000, e-mail: inst@ethnolog.lviv.ua
Отдел исторической этнологии*

В сообщении анализируются творческие наработки этнографов – представителей зарубежной Славянщины середины XIX–начала XXI вв. – на тему освещения обрядовых аспектов украинского пчеловодства. Научная заинтересованность авторов реализовалась главным образом в виде попутных заметок и тематических вкраплений в исследовательский фон публикации другой тематической направленности и в меньшей степени – в виде профильных аналитических трудов или тематических блоков индивидуальных монографий. Невзирая на накопление ценного эмпирического материала, качественные показатели изучения пчеловодства как феномена украинской обрядовой культуры значительно скромнее (теоретические наработки русских ученых А.Афанасьева, П.Богатирева, Д.Зеленина, А.Гуры).

Ключевые слова: украинское пчеловодство, обрядовые аспекты, этнографы, славянский, публикации.

Стаття надійшла до редколегії 05.11.2010
Прийнята до друку 26.11.2010